

באר יעקב

שיעורי הגאון האדיר רבי יעקב גרינוואלד שליט"א

ויחי תשפ"א

גדר תשלומי מנחה בערבית

תפילת ערבית רשות במקום מצוה עוברת * תפילת תשלומי מנחה במקום מצוה עוברת * מח' הפמ"ג והתהלה לדוד אם יוצאים תשלומי מנחה במעין שבע * מח' הצל"ח והרש"ש בגדר תשלומי מנחה * מח' הבאר היטב והמאמר מודכי בה"ל * שי' רש"ק שבמקום תשלומין גם הערבית נעשה חובה * ההכרעה במקום מצוה עוברת להנ"ל

תפילת חובה, אולי אין זה אלא כשמתפלל מנחה בזמנו ובמקומו, אבל כששכח להתפלל בזמנו, ומשלימה בתפילת ערבית, שעצם תפילת ערבית הוא רשות, יתכן שגם ההשלמה של מנחה הוא רשות.

ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש וגו' (כת, יא)

בנמ' (ברכות כו:): 'יעקב תקן תפילת ערבית, שנאמר ויפגע במקום וילן שם, ואין פגיעה אלא תפילה, שנאמר (ירמיהו ז, טז) ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע ביי'.

מח' הפמ"ג והתהלה לדוד אם יוצאים תשלומי מנחה במעין שבע ומצינו מחלוקת בדברי האחרונים בדבר זה. שבפרי מגדים (אור"ח סי' קכו בסוף מש"ז) מפורש שתפילת ההשלמה של מנחה הוא חובה. ולכן פסק שמי ששכח להתפלל מנחה בערב שבת, שמתפלל ערבית שמים בשבת, אם שכח להזכיר של שבת בתפילה הראשונה יכול לסמוך על ברכת מעין שבע ששומע מהשליח ציבור², מאחר שתפילת ערבית רשות כמבואר בטור ובית יוסף (אור"ח סי' רסח)¹, אבל אם שכח להזכיר של שבת בתפילה השניה שהוא השלמת מנחה, אין עולה לו ברכת מעין שבע לזה, שכן התפילה השניה חמורה מהראשונה, שהיא חובה, משום שהוא למנחה, ותפילת מנחה הוא תפילת חובה. עכ"ד.

תפילת ערבית רשות במקום מצוה עוברת

נחלקון התנאים (שם כו:): אם תפילת ערבית הוא רשות או חובה. לדעת רבי יהושע תפילת ערבית רשות, ולדעת רבן גמליאל חובה. וכתבו התוס' (שם ד"ה הלכה; שם כו. ד"ה טעה), שגם לדעת רבי יהושע, אינו רשות אלא לענין שיש לבטלה מפני מצוה עוברת, אבל אם אין מצוה אחרת עוברת, ודאי יש חובה להתפלל ערבית. וכן נראה מסברא, שעצם תפילת ערבית אינה רשות, שכן ערבית הוא נגד האמורים שהקריבו בלילה, והקרכת האימורים הוא חובה ולא רשות.

אולם בתהלה לדוד (סי' קח אות יב) העיר על הפרי מגדים, שאם כדבריו שאף שתפילת ערבית הוא רשות, מכל מקום תשלומי מנחה בערבית הוא חובה, היה לו להקדים את תפילת התשלומין לפני תפילת ערבית, שודאי יש להקדים תפילת חובה לפני תפילת רשות, ובשו"ע (שם סי' ע) מפורש שמקדימים תפילת ערבית לפני תפילת התשלומין.

התוס' (כו. שם) הוכיחו כן מדברי הגמ' (שם): 'טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שמים', ואם הוא רשות למה צריך להשלים תפילת ערבית אם לא התפלל. כמו כן הוכיחו מדברי הגמ' (שם ל:): 'טעה ולא התפלל יעלה ויבא בלילה אין מחזירין אותו, משום שאין מקדשין את החודש בלילה', ואם תפילת ערבית רשות למה צריך לטעם זה שאין מקדשין את החודש בלילה, תיפוק ליה משום שאינו חובה³. מכל זה מוכח שגם למאן דאמר תפילת ערבית רשות, היינו רק לענין מצוה אחרת שהיא עוברת, שאז נדחה תפילת ערבית מפניה, אבל אין לו לבטל תפילת ערבית לחינם³.

מכח טענה זו הכריח התהלה לדוד שלא כהפרי מגדים, אלא שגם תפילת תשלומי מנחה אינו חובה אלא רשות, שאף שעצם תפילת מנחה בזמנה הוא חובה, מכל מקום כשהוא בזמן תפילת רשות, גם המנחה הוא רשות. ואף הביא משו"ת מהרי"ל (סי' קלה) שם מפורש דלא כפרי מגדים, שאפשר לצאת גם תפילת התשלומין בברכת מעין שבע. ועל כרחך שגם תפילת התשלומין הוא רשות. ע"כ תוכן דבריו.

תפילת תשלומי מנחה במקום מצוה עוברת

הנה, קיימא לן (שו"ע אור"ח סי' רלד סעי' ב) שאם שכח להתפלל מנחה מתפלל ערבית שמים, ראשונה לתפילת ערבית ושניה להשלמת תפילת המנחה. מעתה יש לעיין, מה דינו של מי ששכח להתפלל מנחה שצריך להשלים ערבית, ויש לו מצוה עוברת, האם גם בזה נאמר שמקיים את המצוה עוברת, מפני שתפילת ערבית רשות, או שמא באופן זה יש לו להתפלל אף שהמצוה נדחית, מאחר שצריך להשלים תפילת מנחה שהוא תפילת חובה, ותפילת חובה יש להתפלל אף במקום מצוה עוברת.

מח' הצל"ח והרש"ש בגדר תשלומי מנחה
אמנם בדברי הצל"ח (ברכות כו.) מבואר שנקט כהפרי מגדים, שתפילת תשלומי מנחה היא תפילת חובה. והוא אכן נסתפק בזה, איזה תפילה צריך להקדים, שיתכן שאף שבכל תפילת תשלומין צריך להקדים

כדי להכריע בשאלה זו, יש לעיין תחילה האם תפילת השלמה של מנחה נחשבת לתפילת חובה. שיש מקום לומר, שאף שתפילת מנחה הוא

א. יש מי שכתב (וישועת יעקב אור"ח סי' קפח ס"ק ה; שם סי' תכב ס"ק ב) לתרין את קושיית התוס', למה צריך לטעם שאין מקדשין את החודש בלילה, תיפוק ליה משום תפילת ערבית רשות. על פי שיטת הפוסקים (ראה טור אור"ח סי' קפח בשם רבינו יחיאל) הסוברים שהשוכח יעלה ויבא בברכת המזון בראש חודש שחל בשבת, צריך לחזור ולברך, מאחר שמחויב לאכול היום פת והברכת המזון הוא חובה, שמכל מקום בליל שבת אין צריך לחזור ולברך, משום שאין מקדשין את החודש בלילה, שבה לא שייך טעם שתפילת ערבית רשות. אך למעשה נפסק (שו"ע שם סעי' ז), שלעולם אינו חוזר בברכת המזון משום יעלה ויבא בראש חודש, ואף אם חל בשבת, מכיון שחייב האכילה של היום אינו משום ראש חודש אלא משום שבת. וראה עוד מה שהעיר עליו הפני מנחם בספרו תורתך שעשועי (פרשת בא).

עוד יש לתרין על פי שיטת היעב"ץ (מור וקציעה סי' קפח; הוא בשערי תשובה סי' רסח ס"ק ב. עיין שם שכן משמע גם בכמה מקומות בוזה; וראה עוד מה שכתב בבבאור דברי היעב"ץ בשו"ת ומשיב ליתא ח"ב סי' ג; וביעא ח"ב סי' מד), שתפילת ערבית של שבת לכולי עלמא הוא חובה, ואם כן צריך לטעם של אין מקדשין את החודש בלילה לערבית של ראש חודש שחל בשבת.

ב. עוד הוסיפו התוס' שם, שתפילת ערבית נחשבת לרשות, לענין שאם יש לו טירחא אין מטריחין אותו, כמבואר בשבת (ט). שאם כבר התיר את הגורונו כדי לאכול, אין צריך להתפלל לפני האכילה למאן דאר תפילת ערבית רשות. ע"כ תוכן דבריהם. וצריך לעיין היטב מהו הגדר המדויק של תפילת ערבית לפי התוס', שהרי אם הוא חובה ודאי אין להקל בזה במקום טירחא או במקום מצוה עוברת. וראה בתלמידי רבינו יונה (ברכות כו.) שכתבו שתפילת ערבית הוא 'מצוה' ושאר התפילות הם 'חובה', ולכן נקראת תפילת ערבית 'רשות', משום שכלפי תפילות האחרות נחשבת לרשות.

ג. ראה מה שהארכנו בענין אם יחיד יוצא בברכת מעין שבע, ובגדר השלמה בברכת מעין שבע, במקום אחר (היי שרה תש"פ).

ד. ומדבריהם מוכח לכאורה שלא כדברי היעב"ץ המובא למעלה (הערה א), הסובר שבשבת גם תפילת ערבית הוא חובה, שהרי הם מבארים מה שבליל שבת יוצא במעין שבע הוא משום שתפילת ערבית רשות, מוכח שגם בשבת תפילת ערבית רשות.

את התפילה של עכשיו, מכל מקום בתשלומי מנחה בערבית, אולי יש להקדים את תשלומי המנחה לפני ערבית, שכן תפילת התשלומין היא חובה ותפילת ערבית אינה אלא רשות. עיין שם. וכן העירו כמה אחרונים (דעת תורה סוף סי' קכו; מנחת פייתם אר"ח סי' קח) על המהרי"ל הנ"ל, שאיך אפשר לצאת תפילת התשלומין בברכת מעין שבע, והרי היא חובה, משום שבא לתשלומי מנחה.

גם בדברי הרש"ש (ברכות נו.) מצינו שנקט שתפילת תשלומי מנחה יש לו דין תפילת רשות, ודלא כפרי מגדים. וכתב הטעם בזה, שלא יתכן שתפילת ההשלמה תהא עדיפה על פני התפילה בזמנה, ולכן אם הערבית שהוא בזמנו אינו אלא רשות, הוא הדין לתשלומי מנחה שלאחריו שגם כן אינו אלא רשות. והביא סעד לזה ממה שנפסק בשו"ע (אר"ח סי' קח סעי' א) שאי אפשר להשלים אלא בזמן התפילה הסמוכה, הרי שתפילת התשלומין נטפלת לתפילה העיקרית, ואם כן מובן שלא יתכן שיהא חמור ממנו.

מח' הבאר היטב והמאמר מרדכי בהנ"ל

עוד מצינו שנחלקו בדבר זה הבאר היטב (אר"ח סי' קח ס"ק יז) והמאמר מרדכי (שם). ודבריהם מוסבים על קושיית התוס' שהבאנו למעלה (ד"ה התוס'), למה צריך לטעם שאין מקבלים עדות החודש בלילה כדי לומר שבשכח יעלה ויבא בערבית אינו חוזר, תיפוק ליה משום שתפילת ערבית רשות, וכתב הבאר היטב ליישב, שצריך לטעם שאין מקדשין את החודש בלילה, לאופן שלא התפלל מנחה וצריך להתפלל שתיים בערבית, שבזה אין די בטעם שתפילת ערבית רשות, שכן התפילה השניה שהוא לתשלומי מנחה הוא חובה, ולכן צריך לטעם שאין מקדשים את החודש בלילה. עכ"ל. ומפורש בדבריו כדעת הפרי מגדים, שתפילת תשלומי מנחה בערבית הוא חובה.

אך במאמר מרדכי (שם אות טו) תמה על הבאר היטב, שתפילת התשלומין ודאי נחשבת כמו עיקר התפילה של עכשיו, ואם התפילה של עכשיו הוא ערבית שהוא רשות, גם התשלומין של מנחה הוא רשות. ולכן גם באופן שמשלים בערבית של ראש חודש תפילת מנחה, אין צריך לטעם שאין מקדשין בלילה, ודי בזה שתפילת ערבית רשות, וקושיית התוס' במקומה עומדת, וצריך לתרץ כפי שתירצו שם שתפילת ערבית רשות רק במקום מצוה עוברת וכנ"ל. ע"כ דברי המאמר מרדכי. ומבואר בדבריו, שגם הוא נקט בפשיטות שתשלומי מנחה בערבית רשות, וכדעת הרש"ש והתהלה לדוד.

שי' רש"ק שבמקום תשלומין גם הערבית נעשה חובה

אמנם מצינו בדבר זה עוד שיטה נוספת ומחודשת, והוא שיטת רבי שלמה קלוגר, שכתב בשו"ת האלף לך שלמה (אר"ח סי' נג) לחדש, שבאופן שצריך להשלים תפילת ערבית במנחה, לא רק שתפילת ההשלמה הוא חובה כהפרי מגדים ובאר היטב, אלא גם התפילה ערבית שהוא עיקר התפילה בזמנה הוא גם כן חובה. שאף שתפילת ערבית רשות, זה רק אם לא טעה בתפילת המנחה, אבל אם טעה במנחה וצריך תשלומין, מחויב להתפלל קודם את התפילה בזמנה, ואחר כך להשלים את המנחה.

ומעם הדבר, שהרי לא ישיך תפילת תשלומין אלא בשעת התפילה הבאה, שאז מתפלל התפילה שמחויב עכשיו ואחר כך מתפלל

עוד אחרת לתשלומין, והרי אם התפילה הראשונה תהיה של רשות, הרי לא ניכר בזה שהראשונה היא עיקר התפילה והשניה לתשלומין. ולכן באופן זה שצריך להתפלל תשלומין גם התפילת ערבית הוא חובה, כדי שיוכל להתפלל את תפילת התשלומין. ומתפלל קודם את עיקר התפילה, ואחר כך מתפלל תפילה שניה לתשלומין, ומסיק שם: 'וראה זה דבר חדש, ונכון הוא לדעתי בעזרת השם'.

לאור סברא זו הכריע רבי שלמה קלוגר שם להלכה, שמי ששכח להתפלל מנחה של ערב שבת, שצריך להתפלל ערבית של שתיים, שלא רק את תפילת התשלומין אינו יוצא בברכת מעין שבע, מאחר שהוא בא להשלמת תפילת החובה, אלא אף לשם התפילה הראשונה שהוא לשם ערבית אינו יוצא בברכת מעין שבע. שבאופן כזה שצריך להשלים מנחה, הרי גם תפילת הערבית הוא חובה, ולתפילת חובה אינו מועיל לצאת בברכת מעין שבע רק בתפילת רשות. ע"כ דבריו.

באמור למעלה, התהלה לדוד הוכיח כדבריו שתשלומי מנחה רשות, שכן אם היתה חובה, היה לנו להקדים את תפילת התשלומין לפני התפילת ערבית שבזמנה. אך לפי דברי רבי שלמה קלוגר לא קשה מידי, שהרי לדעתו באופן שצריך להשלים את תפילת המנחה, אם כן גם תפילת הערבית בזמנה הוא חובה, ואם כן מובן מה שאין מקדימים להתפלל את תפילת התשלומין.

גם קושיית התוס' ממעריב של ראש חודש מיושבת יותר לפי רבי שלמה קלוגר. שלמעלה הבאנו תירוצו של הבאר היטב הסובר שבמקום תשלומי מנחה, תפילת התשלומין הוא חובה, ולכן צריך לטעם של אין מקדשין את החודש בלילה. אבל לדבריו לשון הגמ' עדיין צריך ישוב, שהרי שם מבואר שבערבית של ראש חודש אינו חוזר משום הטעם שאין מקדשין בלילה, ולפי הבאר היטב אין צריך לטעם זה אלא לתשלומי מנחה ולא לתפילת ערבית. אבל לפי רבי שלמה קלוגר מיושב היטב, שהרי באופן שצריך להשלים תפילת המנחה גם תפילת הערבית שלפניו הוא חובה, ולכן גם לתפילת ערבית צריך לטעם שאין מקדשין בלילה, ואין די בטעם שתפילת ערבית רשות.

ההכרעה במקום מצוה עוברת להנ"ל

נחזור לתחילת דברינו, שחקרנו במי שיש לו מצוה עוברת וצריך להתפלל ערבית עם תשלומי מנחה, מה דינו. ולהנ"ל נמצא לכאורה, שלפי הרש"ש והמאמר מרדכי והתהלה לדוד הסוברים שגם תשלומי המנחה הם רשות, לא ישיך להסתפק בזה, וודאי יש לו לקיים את המצוה העוברת. ולפי הפרי מגדים והבאר היטב שתשלומי מנחה חובה, אם כן כשעומד אחר תפילת הערבית לפני תפילת התשלומין ודאי צריך להתפלל ולא לקיים את המצוה, שכן תפילת חובה דוחה מצוה עוברת, אבל אם עומד לפני שהתחיל להתפלל ערבית, יתכן שיש לו לקיים את המצוה, שכן תפילה זו שעומד להתפלל עכשיו אינה אלא תפילה רשות. אבל לפי רבי שלמה קלוגר אף לפני התפילה הראשונה יש לו להתפלל ולא לקיים את המצוה, שכן לדעתו באופן שצריך להשלים מנחה, גם תפילת הערבית הוא חובה.

ה. אולם יש להעיר על תירוץ זה, על פי מה שכתב המגן אברהם (סי' קח ס"ק יב), בטעה ולא התפלל מנחה בערב שבת, שצריך להתפלל ערבית שתיים בליל שבת, וטעה והתפלל בתפילת התשלומין תפילה של חול, שאינו חוזר ומתפלל, שמאחר שתפילה זו היא תשלומין של חול, יצא בדיעבד בתפילה של חול, עכ"ל. ולפי זה לכאורה הוא הדין במתפלל תפילת תשלומין בליל ראש חודש להשלים תפילת מנחה של ערב חודש, שלא היה חוזר ומתפלל אם לא אמר יעלה ויבא בתפילה השניה אף אם היה תפילת התשלומין חובה, ואף אם לא היה הטעם שאין מקדשין בלילה, מאחר שמשלים תפילה של חול ולא תפילה של ראש חודש לכן יוצא בדיעבד אף ללא הזכרת ראש חודש. ואף שהט"ז (שם ס"ק ה) חולק וטובר שלא יצא וחוזר ומתפלל תפילת תשלומין, מכל מקום המשנה ברורה (שם ס"ק מה) מכריעה כהמגן אברהם.

אמנם מכל מקום עדיין עלתה תירוצו של הבאר היטב, באופן ששכח להתפלל מנחה ביום ראשון של ראש חודש, וצריך להתפלל ערבית שתיים בליל שני של ראש חודש, שבזה היה צריך לחזור ולהתפלל אם לא הזכיר יעלה ויבא בתפילת המנחה היה ראש חודש, ולכן גם בתפילת המנחה היא ראש חודש, ולכן אם תפילת תשלומי מנחה היא תפילת חובה היה צריך לחזור ולהתפלל, ולכן צריך לטעם שאין מקדשין בלילה.